

**БОЛОНСЬКИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ:
В ПОШУКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОДЕЛІ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

У статті надається аналіз реформування вищої освіти в контексті європейської інтеграції, а саме Болонського процесу. Досліджуються нормативно-правова база, переваги та недоліки впровадження Болонської системи в Україні, окреслюються існуючі проблеми з урахуванням проведених на державному рівні заходів.

Ключові слова: вища освіта, європейська кредитно-трансферна система, кваліфікація, університет, система освітніх рівнів.

Клименко О. М., Михайлюк Г. О. Болонский процесс в Украине: в поисках национальной модели системы высшего образования.

В статье дается анализ реформирования высшего образования в контексте европейской интеграции, а именно Болонского процесса. Исследуются нормативно-правовая база, преимущества и недостатки внедрения Болонской системы в Украине, очерчиваются существующие проблемы с учетом проведенных на государственном уровне мероприятий.

Ключевые слова: высшее образование, европейская кредитно-трансферная система, квалификация, университет, система образовательных уровней.

Klymenko O. M., Mykhailiuk G. O. Bologna Process in Ukraine: in the Research of Higher Education National Model System.

The analysis of higher education reformation in the context of European integration, namely Bologna process has been made in the article. The legal database, pros and cons of Bologna system of implementation in Ukraine has been examined, existing problems have been outlined in terms of the events carried out at the state level.

Keywords: higher education, European credit-transfer system, qualification, university, system of educational levels.

19 травня 2005 р. у норвезькому місті Бергені відбулася подія, що стала визначальною для подальшого розвитку системи вищої освіти України. Так, на Конференції міністрів країн Європи, відповідальних за сферу вищої освіти, «Загальноєвропейський простір вищої освіти – досягнення цілей», було схвалено приєднання України до Болонського процесу. З цією подією пов'язують офіційне визнання приєднання нашої держави до процесу інтеграції національної системи вищої освіти до загальноєвропейського освітнього простору згідно з принципами та цілями, визначеними у Болонській декларації «Європейський простір у сфері вищої освіти» від 19 червня 1999 р. та інших документах, підписаних у розвиток Болонського процесу [1]. Фактично ж Україна включилася у Болонський процес раніше, прийнявши Програму дій щодо реалізації положень Болонської декларації в системі вищої освіти і науки України на 2004–2005 роки (затверджена наказом Міністерства освіти і науки України від 23 січня 2004 р. № 49) [2].

За цей час Болонський процес в Україні по суті став «брендом» реформ національної системи вищої освіти, що спрямовані на входження її в європейський освітній і науковий простір у рамках загального руху щодо реалізації євроінтеграційних прагнень України. Аналіз же документів, прийнятих у рамках Болонського процесу його учасниками, вказує на те, що цей Процес не є самоціллю. У преамбулі Комюніке Бергенської конференції міністрів країн Європи від 20 травня 2005 р. визначено, що політика впродовж реалізації Болонського процесу здійснюється задля досягнення кінцевої мети – створення Загальноєвропейського простору вищої освіти до 2010 р. [3]. У Комюніке Лондонської конференції від 19 травня 2007 р. визначено 2010 рік як рік переходу від Болонського процесу до Європейського простору вищої освіти (далі – ЄПВО) (п. 4.2) [4]. Зрештою на зустрічі міністрів, що відповідають за вищу освіту у державах – учасниках Болонського процесу, яка відбулася 11–12 березня 2010 р. у Будапешті та Відні, прийнято Будапештсько-Віденську Декларацію, якою офіційно проголошено про створення ЄПВО [5]. Бухарестське Комюніке 2012 року (26–27 квітня 2012 р.) додатково наголосило про використання потенціалу міністрів Ради Європи з найбільшою користю для «консолідації Європейського простору вищої освіти» (варто відзначити, що з цією подією пов'язується завершення не Болонського процесу, а лише його першого етапу) [6]. Проведення наступної

Конференції ЄПВО на рівні міністрів відбудеться в м. Єревані (Вірменія) у 2015 р. В її рамках заплановано розглянути результати Болонського процесу щодо встановлених пріоритетів.

З метою досягнення визначених цілей країни – учасниці «болонського клубу» зобов'язалися провести реформи у сфері вищої освіти за прийнятими критеріями і стандартами задля забезпечення сумісності та порівнянності національних систем вищої освіти, що, зокрема, передбачає введення системи порівняльних ступенів вищої освіти та строків навчання, забезпечення якості (передусім запровадження моделі експертного оцінювання органів із забезпечення якості на національному рівні), запровадження єдиних стандартів кваліфікацій (рамки кваліфікацій), кредитно-трансферної системи, вдосконалення схем і посилення академічної мобільності, впровадження інтегрованих навчальних, дослідницьких і виховних програм тощо. Тож на часі є слушним питання про здобутки болонських реформ вищої освіти, що, безсумнівно, за глобальним контекстом повинні мати національний вимір.

Україна підтримала загальне розуміння цілей Болонського процесу, про які зазначається в Болонській декларації і подальших комюніке, підтвердила свої зобов'язання відносно координації своїх дій у рамках Болонського процесу з метою формування Європейського простору вищої освіти, про що зазначено у наказі Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Плану дій щодо забезпечення якості вищої освіти України та її інтеграції в європейське і світове освітнє співтовариство на період до 2010 року» від 13 липня 2007 р. № 612 [7]. З часу приєднання до Болонського процесу в Україні проведено низку заходів, що свідчать про системне реформування вищої школи. Основні досягнення визначено в аналітичному звіті Болонського Секретаріату, підготовленому на основі Національного звіту із запровадження положень Болонського процесу в системі вищої освіти України у 2007–2009 рр. [8]. До таких, зокрема, відносять: упровадження ступеневої системи, стандартів і рекомендацій забезпечення якості вищої освіти відповідно до вимог званої міжнародної організації «Європейська мережа забезпечення якості», набуття урядового членства в Європейському реєстрі із забезпечення якості, введення європейської кредитно-трансферної системи, Додатку до диплома європейського зразка [9], розробку національної системи кваліфікацій.

Сьогодні, перебуваючи на рубежі початку нового етапу болонських ініціатив та підводячи підсумки власних здобутків за попередній період, можна констатувати, що нагальність реформи вищої освіти є безсумнівною. Однак на фоні професійних оцінок досягнень у болонських реформах висловлюються також і критичні зауваження.

Наразі загальний погляд на сучасний стан вищої освіти в Україні у контексті реалізації її основного завдання щодо створення умов для самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства і держави у кваліфікованих фахівцях, дає підстави відзначити певні тенденції, що нині склалися у сфері вищої освіти і заслуговують на об'єктивну критичну оцінку.

Так, унаслідок тривалих реформ за відсутності зваженої політики у сфері розвитку вищої освіти, посилення її комерціалізації та відсутності прогнозування щодо потреб у фахівцях різних галузей економіки, система вищої освіти належним чином не забезпечує підготовки кадрів відповідно до суспільних потреб. Про це, зокрема, зазначено у Рекомендаціях парламентських слухань «Національна інноваційна система України: проблеми формування та реалізації» [10]. Визначальним критерієм оцінки ефективності діяльності для більшості вищих навчальних закладів почасти виступає не попит на фахівців на ринку праці, а показники конкурсного прийому. Зрештою, даються взнаки поступова втрата освітнього потенціалу та професійно-навчальної мотивації, деформація співвідношення структури вищої освіти до потреб ринку праці та зайнятості населення, зниження моральних і духовних цінностей молоді тощо.

Таким чином, оцінка реформи вищої освіти в Україні за результатами виконання завдань, окреслених у рамках окремих етапів Болонського процесу, не повною мірою відповідає суспільним запитам і професійним очікуванням щодо реформування вищої освіти. У зв'язку з цим, на наш погляд, важливим постає питання про визначення чітких пріоритетів розвитку системи вищої освіти України, зокрема з урахуванням її потенціалу щодо національної самоідентифікації, у контексті розширення європейської освітньої традиції. Це зумовлює потребу в з'ясуванні природи та сутності Болонського процесу для України, що доцільно розглянути в юридичному сенсі.

Початок Болонського процесу пов'язують з ухваленням 19 червня 1999 року в м. Болонья (Італія) міністрами освіти 30 європейських країн [11] від імені своїх урядів документа за назвою «Спільна декларація міністрів освіти Європи «Європейський простір у сфері вищої освіти» [1] (Болонська декларація). Аналіз тексту цього документа вказує на те, що цей Процес мав свою

передісторію в розвитку ідей єдиного освітнього простору Європи, що втілені в положеннях Великої Хартії університетів (Болонья, 18 вересня 1988 р.) [12], Лісабонської конвенції про визнання кваліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні від 11 квітня 1997 р. (ратифікована Законом України від 3 грудня 1999 р.) [13], Спільної декларації про гармонізацію архітектури європейської системи вищої освіти (Париж, Сорбонна, 25 травня 1999 р.) [14]. Однак офіційним оформленням Процесу стала Болонська декларація, згідно з якою група європейських держав прийняла запрошення взяти на себе зобов'язання щодо досягнення визначених у ній цілей, підписавши її чи висловивши принципову згоду. Європейські вищі навчальні заклади, зі свого боку, взяли на себе завдання та головну роль у створенні європейського простору вищої освіти. Зобов'язання держав-учасниць Декларації полягають у координації політики у сфері вищої освіти за певними напрямками.

Положення Болонської декларації були розвинуті в подальших комюніке конференцій міністрів країн Європи, відповідальних за сферу вищої освіти, що відбулися в Празі (19 травня 2001 р.), Берліні (18–19 вересня 2003 р.), Бергені (19–20 травня 2005 р.), Лондоні (16–19 травня 2007 р.), у бельгійських містечках Льовен та Лювен-Ля-Ньов (28–29 квітня 2009 р.), Будапешті та Відні (11–12 березня 2010 р.), Алма-Аті (2–3 березня 2012 р.), Бухаресті (26–27 квітня 2012 р.).

Логічним підсумком досягнення цілей Болонської декларації з визначенням подальших пріоритетів Болонського процесу стало прийняття Бухарестського Комюніке про консолідацію Європейського простору вищої освіти (Бухарест, 26–27 квітня 2012 р.) [5].

Аналіз змісту, форм, характеру зазначених документів дає підстави віднести їх до актів так званого «м'якого права» (soft law). В юридичній літературі до таких актів відносять резолюції міжнародних органів та організацій, спільні заяви, комюніке, політичні акти регіональних конференцій та організацій, інші міжнародні акти, прийняті державами, міжурядовими організаціями. Переважає точка зору, що такі акти є неправовими, тобто такими, що не мають юридичного характеру, а можуть містити норми політичного або морально-політичного змісту. До таких, приміром, відносять документи Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), відводячи їм роль основних інструментів у процесі перебудови системи міжнародних відносин в Європі. Значення таких актів вбачають у забезпеченні попереднього, доправового регулювання, що може передувати розвитку міжнародного права [15, с. 179–182; 16, с. 104].

Вірогідно, що укладення таких актів має на меті визначення формату співробітництва у певній сфері шляхом обрання гнучких форм і методів регулювання. Специфічність останніх обумовлена чутливістю сфери співробітництва до зовнішнього впливу, що може бути пов'язано з національними, внутрішньодержавними, іншими особливостями. Саме до таких належить сфера вищої освіти, що є пріоритетом національних і державних інтересів як система розвитку традицій національної само-ідентифікації, інтелектуального потенціалу, формування громадянських і патріотичних цінностей, високої моральності суспільства.

Тож з юридичної точки зору документи, прийняті державами-учасниками Болонського процесу, спрямовані на оформлення міжнародного співробітництва шляхом добровільного прийняття зобов'язань щодо координації політики у напрямі реформування системи вищої освіти для досягнення сумісності та порівнянності цих систем в європейських країнах з метою розвитку єдиного європейського простору вищої освіти.

Водночас у внутрішньодержавному вимірі міжнародне співробітництво розглядається лише як один із напрямів загальної стратегії розвитку національної системи вищої освіти та державної політики у цій сфері.

Відповідно до Конституції України державна політика в галузі освіти визначається Верховною Радою України, а основи освіти – виключно законами України. І хоча спеціальної законодавчої основи для «болонської реформи» в Україні не було сформовано, установчі положення в її розвиток було закріплено у прийнятому 1 липня 2010 р. Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» [17]. Варто відзначити виправданість підходу законодавця щодо цього питання, згідно з яким сфера вищої освіти віднесена до об'єктів внутрішньої політики. При цьому в числі основних засад внутрішньої політики в гуманітарній сфері, зокрема, зазначено реформування та розвиток вітчизняної системи вищої освіти і науки, забезпечення їх інтеграції в європейський та світовий освітній і науковий простір, запровадження принципів та стандартів Болонського процесу у вищих навчальних закладах України (ст. 10 цього Закону).

Таким чином, згідно з Законом України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» Україна забезпечує підтримку ініціативам Болонського процесу, визнаючи головну роль вищих

навчальних закладів у розвитку європейського простору вищої освіти та переваги співпраці, заснованої на партнерстві.

Разом з цим реформування національної системи вищої освіти є напрямом внутрішньої політики і має розглядатися, насамперед, в аспекті формування внутрішнього освітнього простору. Це ставить на порядок денний потребу у вирішенні ряду питань у сфері вітчизняної вищої освіти, але не стільки з точки зору зовнішнього виміру європейського простору, скільки, в першу чергу, з урахуванням суспільних потреб, пріоритетів, національних традицій вищої освіти в контексті формування національної стратегії розвитку системи вищої освіти і науки.

До числа таких належить проблема визначення структури системи освітніх та освітньо-кваліфікаційних рівнів вищої освіти. Зокрема, невирішеним сьогодні залишається питання щодо місця в цій системі технікумів і коледжів, у той час як проблема нестачі фахівців виробничих професій є загальновизнаною. Важливим залишається завдання щодо впровадження національної рамки кваліфікації (національного класифікатора професій). Вирішення також вимагає питання щодо співвідношення ступеня бакалавра з функціонально-кваліфікаційними характеристиками фахівців у рамках національної рамки кваліфікацій відповідно до потреб ринку праці. Адже за відсутності практичної профорієнтації бакалавра нині існує суттєва проблема щодо суспільної затребуваності даного освітнього рівня як професійно-самодостатнього.

Конструктивного вирішення вимагає і питання щодо реформування вітчизняної системи підготовки науково-педагогічних і наукових кадрів, яке не вичерпується завданнями організації системи та структури вищої освіти. Так, сучасним стратегічним пріоритетом визнається впровадження національної інноваційної моделі розвитку України, що, зокрема, передбачає удосконалення освітньо-наукової інфраструктури, системи проведення фундаментальних і прикладних наукових досліджень у вищих навчальних закладах, впровадження наукових результатів у навчальний процес. Інноваційна політика держави має враховувати потреби кадрового забезпечення інноваційної інфраструктури, розвитку на базі вищих навчальних закладів наукових шкіл, інноваційних центрів, науково-дослідних лабораторій, що потребує відповідної системи підвищення кваліфікації наукових і науково-педагогічних кадрів. Тож є очевидною функціональна недостатність науково-кваліфікаційного потенціалу ступеня доктора філософії (PhD), котрий відповідно до болонських стандартів визнається прийнятним для організації трициклової системи підготовки фахівців із вищою освітою, для цілей державної інноваційної політики стосовно кадрового забезпечення національної інноваційної інфраструктури.

Варто відзначити, що у більшості європейських країн академічні системи включають інститут здобуття додаткової наукової кваліфікації на базі наукового ступеня доктора філософії (PhD), що не зачіпає їх участі в «болонському клубі». Мова йде про інститут так званої габілітації з присудженням відповідного наукового титулу (*doctor habilitatus*, *Dr. habil.*), який у певних варіаціях існує, приміром, у Франції, Австрії, Данії, Швейцарії, Німеччині, Болгарії, Польщі, Португалії, Швеції, Фінляндії, Чеській Республіці, Угорщині, Словаччині, Словенії, Іспанії. Практика здобуття такої додаткової наукової кваліфікації розглядається не в структурі вищої освіти, а радше як необхідна для здобуття відповідного вченого звання (професора) та/або займання певної посади в наукових установах і вищих навчальних закладах.

Тому в рамках національної стратегії розвитку системи вищої освіти і науки завдання щодо забезпечення інтеграції вітчизняної системи вищої освіти в європейський та світовий освітній і науковий простір, на наш погляд, має, передусім, спрямовуватися на вироблення підходів, технологій і критеріїв для обґрунтування сумісності та порівнянності її змістовно-структурних елементів з європейською моделлю вищої освіти відповідно до болонських стандартів. Безумовно, у цьому плані варто скористатися досвідом європейських країн. Інтеграційна складова має враховувати переваги співпраці в Болонському процесі, що насамперед, забезпечується за рахунок розширення автономії вищих навчальних закладів у питаннях здійснення навчальної та наукової діяльності відповідно до болонських стандартів і долучення до європейських традицій у цій сфері.

Крім зазначених, до нагальних потрібно віднести також питання щодо оптимізації мережі вищих навчальних закладів, на що неодноразово звертали увагу фахівці, науковці та про що також відзначено в Рекомендаціях парламентських слухань на тему: «Стратегія інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів», затверджених Постановою Верховної Ради України від 21 жовтня 2010 р. № 2632-VI [19].

У цілому слід зазначити, що питанням Болонського процесу в Україні приділяється значна увага як на державному, так і на фаховому, академічному рівні. В контексті реформування вищої освіти вони стають предметом активізації реагування з боку громадськості.

Один з нещодавно проведених заходів з питань розвитку вищої освіти в контексті європейської інтеграції відбувся в Києві 22–24 квітня 2013 р. у рамках Програми підвищення кваліфікації ректорів вищих навчальних закладів України за участю Міністерства освіти і науки України, Комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти, Інституту законодавства Верховної Ради України та інших учасників.

На ньому було приділено увагу загальним проблемам реформування вищої освіти, зокрема нормативно-правовим основам проведення реформи системи вищої освіти, управлінню вищими навчальними закладами, студентському самоврядуванню, розробленню національної рамки кваліфікацій тощо.

У своєму виступі Міністр освіти і науки України Д. В. Табачник, наголосив про необхідність створення Плану заходів щодо впровадження Національної рамки кваліфікацій у регіонах держави, вдосконалення системи стандартів вищої освіти, а також нормативної бази центрів працевлаштування (професійної орієнтації), посилення міжнародної співпраці. У свою чергу Голова Комітету Верховної Ради України з питань освіти та науки Л. М. Гриневич зосередила увагу на порівняльному аналізі трьох законопроектів «Про вищу освіту» (реєстр. № 1187, 1187-1, 1187-2), які знаходяться зараз на розгляді у Верховній Раді.

Під час обговорення порушених проблемних питань у виступах ректорів вищих навчальних закладів спостерігалась багатовекторність і відсутність одностайності в баченні перспектив розвитку вищої освіти, з чого вбачається, що про однозначне сприйняття європейських стандартів та одностайності вибору шляхів реформування вищої освіти, на жаль, говорити передчасно.

Слід наголосити на тому, що проблеми реформування вищої освіти є предметом вивчення в Інституті законодавства Верховної Ради України. Це втілюється в таких формах його роботи, як: проведення наукової експертизи законопроектів з питань вищої освіти, моніторингу ефективності чинного законодавства та прогнозування наслідків його застосування, формування пропозицій щодо перспектив розвитку законодавства, надання науково-методологічної та освітньої допомоги народним депутатам України у здійсненні ними законотворчих повноважень, співробітництва з цих питань із парламентськими структурами тощо.

На наш погляд, для розв'язання вищезазначених проблем слід об'єднати зусилля всіх суб'єктів урядування та громадськості на єдиній правовій основі. Такою правовою основою могла б стати стратегія реформування вітчизняної системи вищої освіти як національний план дій щодо її модернізації. Затвердження такої стратегії Верховною Радою України за наслідками громадського обговорення надало б їй статусу суспільного консенсусу щодо вибору національної моделі вищої освіти.

У цілому дотримуємося позиції, що модернізація національної системи вищої освіти не повинна зводитися лише до реформ в освітянській сфері, а розглядатися як ключовий елемент і рушійний чинник загального соціально-економічного та культурного розвитку України. Європейська традиція співробітництва завжди ґрунтувалася на різноманітності, що належить до сфери стратегічних інтересів нації. Враховуючи це та орієнтуючись на європейську інтеграцію, варто завжди пам'ятати про те, що ми, насамперед, відповідальні за власний національно-суспільний розвиток і власну історію. Її творення має відбуватися на засадах самоідентифікації нації в розмаїтті культур і традицій, що втілюється також в національній моделі вищої освіти.

Список використаних джерел:

1. Спільна декларація міністрів освіти Європи «Європейський простір у сфері вищої освіти» від 19 червня 1999 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
2. Програма дій щодо реалізації положень Болонської декларації в системі вищої освіти і науки України на 2004–2005 роки : Наказ Міністерства освіти і науки України № 49 від 23 січня 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/3127/.
3. The European Higher Education Area – Achieving the Goal: Communiqué of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education, Bergen, 19–20 May 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ond.vlaanderen.be/hogeronderwijs/bologna/documents/MDC/050520_Bergen_Communique1.pdf.
4. Report to the London conference of ministers on a European Register of Quality Assurance Agencies, 19 May 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://www.ond.vlaanderen.be/hogeronderwijs/bologna/documents/WGR_2007/European-Register-of-QAA-2007report.pdf.

5. Будапештсько-Віденська Декларація про створення Європейського простору вищої освіти (Будапешт, Відень, 12 березня 2010 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.nau.edu.ua/ru/EduProcess/Bologna/budviddek/>.

6. Бухарестське Комюніке 2012 року (26–27 квітня 2012р.)

7. Про затвердження Плану дій щодо забезпечення якості вищої освіти України та її інтеграції в європейське і світове освітнє співтовариство на період до 2010 року : Наказ Міністерства освіти і науки України № 612 від 13 липня 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nmu.edu.ua/bolon11.php>.

8. Аналітичний звіт Болонського Секретаріату – 2009: резюме і оціночний лист, що підготовлені на основі Національного звіту із запровадження положень Болонського процесу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mon.gov.ua/education/higher/bolpr/dosyag_2007_2009_ukr.doc.

9. Про запровадження у вищих навчальних закладах України Європейської кредитно-трансферної системи : Наказ Міністерства освіти і науки України № 943 від 16 жовтня 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1038.2431.0>.

10. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Національна інноваційна система України: проблеми формування та реалізації» : Постанова Верховної Ради України № 1244-V від 27 червня 2007 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 46. – Ст. 525.

11. Учасники Болонського процесу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/main.php?query=education/higher/bolon/6/>.

12. Велика Хартія університетів (Болонья, 18 вересня 1988 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lnu.edu.ua/Pedagogika/bolon/02.pdf>.

13. Про ратифікацію Конвенції про визнання кваліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні : Закон України від 3 грудня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 51. – Ст. 459.

14. Спільна декларація про гармонізацію архітектури європейської системи вищої освіти (Париж, Сорбонна, 25 травня 1999 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ubs.gov.ua/files/462_files_1/SorbonskaDeklaratsia.pdf.

15. Буткевич В. Г. Міжнародне право. Основи теорії: Підручник / В. Г. Буткевич, В. В. Мисик, О. В. Задорожній ; за ред. В. Г. Буткевича. – К. : Либідь, 2002. – 608 с.

16. Лукашук І. І. Международное право. Общая часть: Учебник / И. И. Лукашук. – М. : Издательство БЕК, 1999. – 384 с. – С. 104; Особенная часть. – М.: Издательство БЕК, 1998. – 410 с. – С. 91.

17. Про засади внутрішньої та зовнішньої політики: Закон України від 1 липня 2010 року // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 40. – Ст. 527.

18. Про наукові парки: Закон України від 25 червня 2009 року // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 51. – Ст. 757.

19. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Стратегія інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів», затверджених Постановою Верховної Ради України № 2632-VI від 21 жовтня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 11. – Ст. 72.

* Клименко Оксана Михайлівна – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу проблем розвитку національного законодавства Інституту законодавства Верховної Ради України.

* Михайлюк Галина Олегівна – кандидат юридичних наук, консультант відділу європейського права та міжнародної інтеграції Інституту законодавства Верховної Ради України.